

**'ZOEK EERST HET
KONINKRIJK VAN GOD EN
ZIJN GERECHTIGHEID'**

**'ZOEK EERST HET
KONINKRIJK VAN GOD EN
ZIJN GERECHTIGHEID'**

Dr. P. Veldhuizen

DEEL I
EEN APOLOGIE VAN HET
CHRISTELIJKE GELOOF: DE THEOLOGIE
BEGINT OP AARDE - Kähler, Bultmann,
Barth, Kuyper en Gunning jr.

Uitgeverij Heijink - Hardenberg

Schrijver: Dr. Peter Veldhuizen (1946). Emeritus predikant van de
Nederlandse Gereformeerde kerk te Leerdam

Coverontwerp: Ida Veurink

ISBN: 9789403709292

Uitgeverij Heijink, Hardenberg

© 2024 Dr. Peter Veldhuizen

Bij het beëindigen van deze studie gaat mijn dank uit naar:
dr. J. Veenhof, die mij onbewust op deze weg stelde;
dr. E.P. Meijering, die mij op deze weg het spoor deed houden en
met theologisch advies bijstond;
wijlen dr. B. Wentsel, mijn theologische vriend van vele decennia,
die mij op deze weg voortdurend bevroeg;
dr. S. Roozenboom en drs. J. van Walsem collegae die het geheel
hebben doorgenomen en op leesbaarheid getoetst.
Maar voor elke gedachte en elk woord ben ik zelf verantwoordelijk.

Peter Veldhuizen

Ausserhalb Jesu Gott suchen ist der Teufel.

Martin Luther

Il est non seulement impossible, mais inutile de connaître Dieu sans Jésus-Christ.

Blaise Pascal

Ohne Christus wäre ich Atheist.

Johannes Gottschick

Die wahre Zukunft kann nur das gemeinschaftliche Erzeugnis der zerstörenden und erhaltenden Macht sein. Eben darum sind es nicht die schwachen, von jedem Evangelium einer neuen Zeit zuerst ergriffenen, sondern nur die starken, zugleich an der Vergangenheit festhalten den Geister, welche *die wahre Zukunft* zu erschaffen vermögen.

Friedrich Wilhelm Joseph Schelling

Und ist denn nicht das ganze Christentum/ Aus Judentum gebaut?
Es hat mich oft/ Geärgert', hat mir Tränen gnug gekostet./ Wenn
Christen gar so sehr vergessen konnten,/ Dass unser Herr ja selbst
ein Jude war. (Nathan der Weise)

Gotthold Efraim Lessing

Pantheismus ist die heimliche Religion der Deutschen.

Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher

Es ist Arznei, nicht Gift, was ich dir reiche. (Nathan der Weise)

Gotthold Efraim Lessing

Zunächst eine entscheidende Feststellung: Jesus Christus ist Geschichte. Wohlsteht er durch seinen vorzeitlichen Ursprung, durch seinen Hingang zum Vater und durch seine einstige Wiederkehr im Zusammenhang der Ewigkeit. Er steht aber zugleich

in der Geschichte, und zwar wesentlich. Jede Übersetzung ins Mythische zerstört sein Wesen.

Romano Guardini

Licht in de rook - dat is tenslotte van alle theofanie, van heel de Godsopenbaring, gelijk ze in Jezus Christus tot ons kwam en ervaren wordt, het grote geheim, de grote inhoud tevens.

Klaas Schilder

Übers Niederträchtige/ niemand sich beklage! / Denn es ist das Mächtige,/ was man dir auch sage.

Johann Wolfgang von Goethe

Every really new idea looks crazy at first.

Alfred North Whitehead

INHOUD

‘ZOEK EERST HET KONINKRIJK VAN GOD EN ZIJN GERECHTIGHEID’

DEEL I - Een apologie van het christelijke geloof: Theologie begint
op aarde - Kähler, Bultmann, Barth, Kuiper en Gunning jr.

VERANTWOORDING – 13

I - DE CULTUURHISTORISCHE ACHTERGROND

VAN DE STUDIE – 25

II - BLIJVENDE BETEKENIS VAN MARTIN KAEHLER – 43

III - KAEHLERS ANTWOORD AAN DE THEOLOGIE – 105

IV - KARL BARTH'S THEOLOGIE EN ZIJN

VERHOUDING TOT KAEHLER – 146

V - KARL BARTH EN DE JODEN OF KERK

EN SYNAGOGE – 222

REGISTER TEKSTEN UIT DE BIJBEL – 299

REGISTER VAN NAMEN – 303

‘ZOEK EERST HET KONINKRIJK VAN GOD EN ZIJN GERECHTIGHEID’

DEEL II - Een apologie van het christelijke geloof: Geloof is niet
irrationeel, maar rationeel- Bultmann, Barth, Kierkegaard,
Schilder, Berkouwer, Lessing.

VOORWOORD

I - KAEHLERS POSITIE BIJ BERKOUWER EN DE
GEREFORMEERDEN

II - BULTMANN, BARTH, BRUNNER ENERZIJD EN
SCHILDER EN BERKOUWER ANDERZIJD IN HUN POSITIE
TOT KIERKEGAARD

III - LESSING EEN VOORLOPER VAN KIERKEGAARD?

IV - GOD IS ONTZAGWEKKEND LEERT ZOWEL OT ALS NT

V - RELATIE OT - NT RAAKT ALLE LOCI VAN DE
DOGMATIEK

‘ZOEK EERST HET KONINRIJK VAN GOD EN ZIJN GERECHTIGHEID’

DEEL III - Een apologie van het christelijke geloof: Christus het ene
Godsbewijs - Aristoteles, Barth, Damascenus, Goethe, Calvijn.

VOORWOORD

I - ÉÉN THEOLOGISCH UITGANGSPUNT EN ÉÉN
GODSBEWIJS

II - CHRISTUS DE SUBSTANTIE VAN OT EN NT

III - EEN LEVEN VAN JEZUS LAAT ZICH NIET SCHRIJVEN

IV - ‘ZOEK EERST HET KONINKRIJK GODS EN ZIJN
GERECHTIGHEID’,

WAS KERK EN THEOLOGIE MAAR DAARBIJ GEBLEVEN

V - DAMASCENUS’ INVLOED TOT OP HEDEN

**‘ZOEK EERST HET KONINKRIJK VAN GOD EN ZIJN
GERECHTIGHEID’**

DEEL IV - Een apologie van het christelijke geloof: Terug naar het
hart van de heilsgeschiedenis: Augustinus, Hegel, Schweitzer,
Bultmann, Cullmann, Van Ruler, Schilder, Kuyper, Bavinck.

VOORWOORD

**I - CULLMANN EN ANDEREN KOMEN OP VOOR DE
HEILSGESCHIEDENIS**

**II - VAN RULERS WERPROGRAM EN ZIJN AFSTAND
NEMEN VAN BARTH**

III - EEN UITDAGEND BOEK OVER BEIDE TESTAMENTEN

IV - ‘WIE ZEGGEN DE MENSEN DAT IK BEN?’

V - HOE VERDER?

VI - NAWOORD

VERANTWOORDING

Aan de voorzijde van dit boek treffen wij een afbeelding aan van de ongeëvenaarde Russische icoonschilder Andrej Roeblov (ca.1360-1430). De icoon stelt voor *De oudtestamentische Drievuldigheid* en geldt als Roeblovs schoonste creatie. De icoon gaat terug op het hoge bezoek, dat Abraham ontving van ‘drie mannen’ (Gen. 18,2) of ‘engelen’ (Hebr. 13,2), maar die hij aanspreekt al was het er één; met ‘mijn heer’ (18,3). Dit is de kerkvaders al opgevallen en ook Augustinus, de kerkvader van de Westerse kerk, sluit zich daarbij aan. Dit heeft uitleg nodig. Daarom gaan we in het laatste deel daarop in, terugziende op de afgelegde weg, want deze icoon van *De oudtestamentische Drievuldigheid* is een verhaal apart. Met de keuze van deze afbeelding aan de voorzijde voor alle delen geven we aan, dat het ons te doen is om een theologie die niet losstaat van de heilige Drievuldigheid. Juist om open te komen staan in denken en voelen voor de Drievuldigheid, is het nodig te beginnen met de verschijning van Jezus Christus. Hij is het voorlopige vaste- en hoogtepunt van heel Godsopenbaring tot nu toe.

Is het mogelijk een theologisch boek eenvoudig te houden? Niet als men in gesprek gaat met vele theologen uit de loop der eeuwen en helemaal niet als men pleit in de systematische theologie voor een *nieuw* begin, dat toch al zo *oud* is. Ook dit laatste zullen we aantonen. Maar het gaat hier wel om iets.

Wie een eigen weg wil gaan, zal duidelijk moeten aangeven, waarom hij dit pad kiest! Aan dit toch wel wat omvang betreft uitdijend geschreven werk gingen ook wij twijfelen, gezien de omvang en de vraag ging opspelen of het nog wel te behappen was. Zeker, het was langzaam gegroeid, maar toch. Als een beker ‘koel water voor een dorstige ziel’, kwam, nadat wij het geheel opgestuurd hadden aan dr. Meijering in Oegstgeest, de goede tijding: ‘Als het nog kan: maakt u van dit manuscript bijvoorbeeld vier afzonderlijke boekjes. De inhoud kan dezelfde blijven, - maar deze omvang schrikt af. Het is uiteraard aan u’. Direct ging ik

overstag, want de lezer die een schrijver werkelijk serieus neemt, moet de tijd vinden om het geheel te toetsen door het eerst te over- en te doordenken, alvorens kritiek te leveren. Te meer als de schrijver geen geplaveide weg aflegt, maar een eigen route volgt. Zo kon ik de afzonderlijke delen óók wat meer in evenwicht brengen. Maar wat is nieuw? De schrijver kent maar al te goed het bekende citaat van de dichter Johann Heinrich Voss (1751-1826), die hogelijk wordt geprezen voor zijn vertalingen van de beide epische gedichten de *Ilias* en *Odyssee* van Homerus:

Dein redseliges Buch lehrt mancherlei Neues und Wahres.
Wäre das Wahre nur neu, wäre das Neue nur wahr!

Wat weer gemeengoed onder ons is geworden als: ‘Das Neue daran ist nicht gut, und das Gute daran ist nicht neu’.

Niet alleen het schrijven van een apologie in plaats van een dogmatiek is in deze tijd min of meer nieuw, maar de systematische theologie laten beginnen op aarde in plaats van in de hemel of waar ook maar, dat is nieuw. Daarom deed het mij in theologisch opzicht niets, toen ik 12 juli 2022 ‘de nieuwe kijk op het heelal’, dankzij de Webb-telescoop waarnam voor de televisie, en de volgende dag in kranten erover las. Het enthousiasme in de communicatiemedia was nogal groot. Straks zouden we weten hoe alles eens was begonnen en zouden we misschien wel achter de oerknal kunnen komen.

Goethe dichtte al:

Die Sterne, die begehrt man nicht,
Man freut sich ihrer Pracht,
Und mit Entzücken blickt man auf
In jeder heitern Nacht.¹

Ik dacht aan de bekende uitspraak uit mijn kinderjaren van de eerste kosmonaut, de Rus Joeri Gagarin (1934-1968), die al jong op

¹ De zevende strofe uit het gedicht *Trost in Tränen*.

mysterieuze wijze om het leven is gekomen. Hij merkte over zijn reis op: 'Ik keek en ik keek, maar ik zag nergens God'. Wat later kwam bij mij boven wat Han Fortmann citeerde van de bekende Zwitserse psychiater Carl Gustav Jung: 'Een mens weet evenveel van God als een mier kan weten over de inhoud van het Britse Museum'. Dat is niet veel, nee, dat is niets! Even verder schijft Fortmann: 'De autoritaire God is eigenlijk al afgeschaft door Jezus'. Maar dat nu juist weet Fortmann in zijn *Oosterse Renaissance. Kritische reflecties op de cultuur van nu* niet hard te maken, want de Bijbel brengt hij zo goed als niet ter sprake. Het is de tijd van 'God is dood', eind jaren zestig van de vorige eeuw.² Fortmann wil de Westerling op de Oosterse godsdiensten wijzen.

Hoe het alles ook zij, niemand kan meer ontkennen dat hier op deze planeet, op onze aarde, Jezus van Nazareth heeft rondgewandeld die de christenen Jezus Christus noemen.³ Daarom laten wij óók in de theologie bij Jezus Christus' raadgeving van 'het eerst zoeken' uit de *Bergrede* blijven.

Het is alweer meer dan vier decennia geleden, dat ik voor een doctoraal tentamen dogmageschiedenis onder meer de twee delen moest bestuderen: *Textbuch zur Deutschen systematischen Theologie und ihrer Geschichte vom 16. bis 20. Jahrhundert*, samengesteld door de theologen Richard Grützmacher en Gerhard Muras. Mijn zeer gewaardeerde leermeester prof. dr. Jan van Genderen stelde tijdens het tentamen: 'laat ik twee theologen kiezen, Martin Kähler en Rudolf Bultmann, duid hen en wijs vervolgens hun overeenkomst en eventuele verschil aan'. Ik had Kähler tijdens mijn theologische opleiding ook al leren kennen uit het bekende boek van Friedrich Wilhelm Kantzenbach: *Programme der Theologie. Denker, Schulen, Wirkungen. Von Schleiermacher bis Moltmann*. Wèl leerde ik Kähler pas kennen, nadat ik Albert

² 16e dr., Baarn 1970, resp. p. 48 en 54.

³ Vgl. Tacitus, *Annales*, 15,44. ... 'die het volk christenen noemde. De man aan wie deze naam ontleend is, was onder de regering van Tiberius door de landvoogd Pontius Pilatus ter dood gebracht...' De buiten-bijbelse gegevens over Jezus zijn talrijker dan wij dikwijls denken.

Schweitzers beroemde boek *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* met het onvergetelijke einde had gelezen. Sinds Schweitzer, en vóór hem Johannes Weiss met zijn *Die Predigt Jesu vom Reich Gottes* (1892), staat in de theologie het koninkrijk Gods centraal. Zowel *Theologie des Neuen Testaments* van Bultmann als ook die van Leonhard Goppelt begint met het koninkrijk Gods, al stelt Bultmann boven de paragraaf ‘Die eschatologische Verkündigung’ en Goppelt ‘Das Kommen der Gottesherrschaft’. Hiermee zien we meteen hoe de een of de ander tegen het begrip eschatologie aankijkt. Behoort de systematische theologie niet uit te gaan van het koninkrijk Gods? De grote bijbelwetenschapper Origenes sprak al: ‘De evangeliën zijn de eerstelingen van het geheel der Schrift, omdat zij de stem van de bruidegom zijn, die van zijn kant ons tegemoet klinkt; en daarom zegt de bruidegom zelf: mijn schapen horen mijn stem’(Comm. Ev. v. Joh.). Origenes erkende slechts de vier ons bekende evangeliën voor canoniek, de andere waren apocrief.⁴ Is niet in de evangeliën het hoogtepunt van de Openbaring en de hoogste tastbaarheid van Gods aanwezigheid in de wereld te vinden? De manifestatio Dei treedt daar aan de dag op het wereldtoneel en het is geen flits, maar de manifestatio Dei ‘heeft onder ons gewoond’(Joh. 1,14)!

Wij gaan in ons zoeken naar een nieuw theologisch uitgangspunt het gesprek aan met vele toonaangevende theologen vanaf de oude kerk tot nu. Daarbij wijzen we op de betekenis van Johannes Damascenus, want bij hem vond een theologische verandering plaats met zeer verstrekkende gevolgen. Het zou onjuist zijn om bij de toonaangevende theologen uit de vorige eeuw in West-Europa voorbij te gaan aan Kierkegaard, want menigeen gaat in zijn spoor verder, terwijl de ander daar nu juist een theologisch gevaar ziet liggen. Persoonlijk trachten wij uit te gaan van ‘fides quaerit intellectum’, ‘het geloof zoekt inzicht’.

In deze studie willen we voldoen aan Jezus’ opdracht: ‘Zoek eerst het koninkrijk van God en zijn gerechtigheid’. Aan het

⁴ Vgl. Eusebius, *Ekklesiastikè Historia*, Boek VI, hoofdstuk 15,3.

woordje *eerst* willen we zoveel aandacht geven, dat wij óók theologisch daarvan uitgaan. Dus niet: ‘begin bij het begin’, bij *Genesis* 1, bij de schepping, het werkverbond, of bij de heilige Schrift, of bij de heilige Drie-eenheid maar ‘begin bij het hoogtepunt’ dat zo vast staat als het Himalayagebergte.

Om de theologie werkelijk weer *christelijke* theologie te laten zijn, zullen we daarnaar terug dienen te keren. Daarmee sluiten we, hoe paradoxaal het misschien moge klinken, opnieuw aan bij het begin van de christelijke kerk, *toen* is het zó begonnen in een wereld waarin het christendom zijn weg moest vinden, soms met het gevaar voor eigen leven van christenen, terwijl *nu* in het Westen het christelijke geloof een zaak op zijn retour is. Het *ichthus*-teken, het teken van de vis, maakte al heel vroeg als acroniem duidelijk dat iemand geloofde in *Iêsos Christos Theou ‘Uios Sôter*, Jezus Christus Gods Zoon Redder.

Martinus Nijhof dichtte:

Waarom waren het vissers
Die van schip en net
Werden weggeroepen
Bij ‘t meer van Genesareth?
Omdat Hij een Vis
En een Visser is.

Daarom kiezen wij er ook niet voor om wederom een dogmatiek het licht te doen zien, maar om terug te keren naar het begin van de christelijke kerk en te kiezen voor een apologie om zo theologisch bij de tijd te zijn. Nergens treffen wij dit aspect van apologie zó overtuigend aan als bij Origenes in zijn *Contra Celsum*, maar ook theologen uit de vorige eeuw als Karl Heim en toch ook Paul Tillich, die volop in hun tijd de cultuur ernstig namen, pleiten ook voor een apologie in plaats van een dogmatiek. Ook Theodorus Lambertus Haitjema (1888-1972) schreef zijn *Dogmatiek als apologie* (1948). Maar wie een apologie wil schrijven heeft meer

ruimte nodig dan wie een dogmatiek schrijft, want hij dient ook in te gaan op de cultuur en de andere mening zo goed mogelijk weer te geven. Het heden vraagt om een apologie of wij moeten 'een vreemdeling in Jeruzalem' zijn. Er is heel wat met het oude Europa gebeurd, dat als geen ander werelddeel zoveel ontvangen heeft van Gods genade en goedheid. Wij houden daarom ook rekening met de westerse beschaving, want theologie staat midden in de samenleving. De aanvankelijke ondertitel was *Een apologie van het christelijke geloof tegen de achtergrond van de Westerse beschaving*, maar daar zijn we vanaf gestapt.

Het gemis aan kennis van het christelijke geloof en de christelijke theologie doet de Westerse gemeenschap geen goed. Joop den Uyl (1919-1987), die van gereformeerde huize was, sprak 28 mei 1973: 'Waar visie ontbreekt, komt het volk om'. Gaf hij hier geen vrije vertaling van: 'als er geen wijze raad is, komt het volk ten val'? (Spr. 11,14 SV). Het deed toen nogal wat stof opwaaien.

Wij pleiten voor een apologie, want de weelde van het verschijnen van een dogmatiek in het Westen ligt achter ons. Later werden we ons bewust, dat Jezus het zoeken van het koninkrijk Gods boven alles verheft en het op de eerste plaats stelt. Begin bij de kern van het christelijk geloof en dat is de verschijning van Jezus Christus in zijn openbare optreden in de geschiedenis. Nimmer zijn de vragen gesteld aan kerk en theologie zo overeenkomstig tussen mensen intra als extra muros ecclesiae, zowel binnen als buiten de kerkmuren.

Het kan wetenschappelijk niet anders, dat, als we theologisch een *nieuw begin* voorstaan, wij dit slechts kunnen in gesprek met vele theologen wier voorbeeld wij bijbels theologisch toch niet kunnen volgen, wat we daarom ook eerlijkheidshalve behoren aan te geven. Dat kost tijd en ruimte om ieder recht te doen, maar het is wel de enige juiste methode.

Wil theologie nog christelijke theologie zijn dan zal de weg niet dienen te lopen van God naar Jezus Christus, maar van Jezus Christus naar God, zodat wij ons in God niet vergissen. Laten wij op

aarde ons uitgangspunt nemen in de Logos die mens is geworden. De weg tot God, de HERE, loopt via Jezus Christus, over wie Mozes heeft geschreven.

E.P. Meijering (1940-), theoloog en kenner van de oude kerk, legde mij eens terecht de vraag voor, nadat hij mijn boek *'Gij zult u geen godenbeeld maken'* had doorgenomen: 'Waarin verschilt u nu met Karl Barth? U denkt ook door en door christologisch'. Maar niet alleen heb ik mij in mijn leven bezig gehouden met Barths theologie, maar zeker niet minder met die van Schilder en daarvoor al met die van Kohlbrügge. Ook Pascal, de grootste christologische denker van de nieuwe tijd, vergezelt mij met zijn *Pensées* tot op de dag van vandaag.

Maar direct met Jezus Christus beginnen, is niet de methode geweest van Kohlbrügge noch van Schilder en zelfs niet van Barth, daarin voelen we ons nog het dichtst staan bij Pascal. Toch om de theologie zuiver te houden, zullen we uit dienen te gaan van Jezus Christus. Er is geen locus in de dogmatiek, waarin Jezus Christus niet ter sprake komt, hetzij direct of indirect. Wij ontkomen er niet aan veel te berde te brengen, maar het blijft toch beperkt. Wij lazen bij Gerrit Kalff (1856-1923), eens hoogleraar in de Nederlandse letterkunde, de waarschuwing: 'Wie iets "nieuws" publiceert, moet *wel* weten "waar het goed voor is"; hij moet den samenhang tussen zijn vondst en het wetenschappelijke geheel waartoe deze behoort, in het oog hebben en houden. Men moet het kleine niet verwaarlozen, neen zeker; doch evenmin er in zakken zodat men niet meer om zich heen kan zien; men moet er boven blijven staan om het grote in het kleine te leren onderscheiden'.⁵

Het *nieuwe* theologische uitgangspunt, dat is het christologische begin en beginsel, namelijk het Koninkrijk Gods, dat Jezus Christus op aarde heeft gebracht, in de volheid van de tijd. Daar ligt het begin, want het paradijs van den beginne is verloren gegaan en het koninkrijk Gods ligt nog steeds in het vooruitzicht, maar het is hier

⁵ *Studiën over Nederlandsche dichters der zeventiende eeuw*, 2^e dr., Haarlem 1915, p. 6.

op aarde geweest en daar ligt ons begin. Daarin staan we los van Schilder en van Barth. Dat de *geschiedenis* als theologisch begrip ons ter harte gaat, bleek al uit de dissertatie *God en mens onderweg. De theologische geschiedbeschouwing van Klaas Schilder* (1995) en uit *Nietzsche en de kromme lijn. De geschiedbeschouwing van 'de vroomste van allen die niet in God geloven'* (1999). In de tweede studie werd het ons duidelijk dat niet meer moet gelden: 'begin bij het begin', begin bij *Genesis één*, maar bij Jezus Christus, het ene buiten-bijbelse bewijs van Gods bestaan. Dat brengt ons tevens direct bij het onderwerp geschiedbeschouwingen van zowel theologische als van filosofische aard. Daarom gaan we ook in op Hegel en op theologen die door hem beïnvloed zijn of zich tegen hem verzetten. De Bijbel getuigt dat ons heil in de geschiedenis, in Jezus Christus, tot ons is gekomen, zodat we kunnen spreken van heilsgeschiedenis, die we vinden in het OT en NT. Met Calvijn dient gesteld te worden, dat het NT het OT overtreft als werkelijkheid tegenover afbeelding en profetie (Inst. II,9).

Wij zijn er diep van overtuigd geraakt, dat de christelijke theologie aan wezenlijke *vernieuwing* toe is door eveneens ernst te maken met dit woord van Jezus: 'Niemand komt tot de Vader dan door Mij' (Joh. 14,6).

Nu kan elk weldenkend mens, die verlangt naar een betere wereld meteen meedoen in het gesprek, want er is geen beter en zuiverder voorbeeld dan het koninkrijk Gods, dat Christus op aarde heeft gebracht. Begin en beginsel van de theologie is Jezus Christus, zelfs óók van de godsdienstfilosofie, omdat wij in Christus niet mistasten als geleefd persoon in de weg tot God. Los van Christus valt er geen wijs woord te zeggen over wie de ware God is en wie God waarlijk is. Via Jezus Christus naar God zó is het ook eens begonnen in het Nieuwe Testament (voortaan NT) en in de oude kerk en zo is het gebleven tot aan Johannes Damascenus en dan zijn we in de achtste eeuw! Bij deze laatste Griekse kerkvader breekt een voorzichtige verandering door, die vleugels aanneemt in het Westen in de middeleeuwen en die weerzinwekkend doorwerkt tot op de dag van

vandaag. Van God valt van alles en nog wat te maken, maar al niet meer van de naam HERE (Ex. 3,14), die Jezus Christus, Immanuël (Jes. 7,14; Matth. 1,23), gaat uitschrijven in zijn verschijning.

Bij Christus ligt de sleutel tot het opengaan van de Schrift om haar op de juiste wijze te verstaan en om zo te komen tot een christelijke geloofsleer (Luc. 11,52). De relatie van beide Testamenten wordt gevormd door Jezus Christus, zodat wij ons, de hemel zij dank, niet in God vergissen. Ja ‘de hemel’ moet eraan te pas komen, maar daarvan getuigt de aarde nu, zoals zij door Jezus in beroering is gebracht, als het *skandalon*.

Voorafgaande aan deze studie hebben wij eerst nog, op dr. Meijerings advies, om dieper tot de kern van ons nieuwe theologische uitgangspunt door te dringen, Kählers beroemde rede: *Der sogenannte historische Jesus und der geschichtliche, biblische Christus* (1892) voor meerderen toegankelijk gemaakt. Zo verscheen van ons: *Martin Kähler. De zogenaamde historische Jezus en de in de geschiedenis optredende, Bijbelse Christus. Ingeleid, vertaald, van aantekeningen voorzien met een epiloog* (2019). Berkhof stelt van Kählers studie: ‘het klassieke en nog steeds actuele strijdschrift’.⁶ Het woord ‘strijdschrift’ is hier in de roos, want wie het theologisch gesprek niet schuwt, kan niet om deze studie van Kähler heen. Die positie heeft Kähler veroverd. Het is ons in de loop der jaren duidelijk geworden, maar vooral na onze studie over de relatie der beide Testamenten, dat alles in de theologie draait om Jezus Christus om zó de ware God te leren kennen en eren. Zo laat zich van daaruit ook begin en einde van de Schrift beter verstaan. Het is slechts in Israël geweest, dat het koninkrijk der hemelen zich baan brak. Dit koninkrijk Gods heeft ook een voorgeschiedenis, waarvan het OT getuigt. Om het OT héél serieus te nemen, is nodig er telkens weer aan herinnerd te worden dat dit de Bijbel was *van en voor* Jezus op heel bijzondere wijze, want in dezen is Hij heel uniek. Geen wonder dat vier jaar na de boven genoemde beroemde rede van Kähler zijn *Jesus und das Alte Testament* verscheen. Door aan

⁶ *Christelijk geloof, Inleiding tot de geloofsleer*, 5e herz. dr., Nijkerk 1985, p. 268.

Martin Käblers positie recht te doen, zullen wij op onze tocht, bij Rudolf Bultmann terechtkomen, die het in de vorige eeuw in theologisch opzicht ‘gewonnen’ heeft van Karl Barth. Maar hoe verder na Barth en na Bultmann? Kunnen we aansluiten bij één van het driegesternte: bij Moltmann, Pannenberg of Jüngel?

Er dient een begaanbare weg te worden gezocht, maar er moet daarbij nogal wat omver, wil het werkelijk denken worden vanuit Jezus Christus en dat als begin om de HERE te her- en erkennen als de enige ware God. Het is ook een absolute voorwaarde om de bijbelwetenschap werkelijk te betrekken bij de systematische theologie en de laatste niet aan te passen aan de filosofie of het culturele bewustzijn van de tijd.

Gods liefde voor ons is in Jezus Christus manifest geworden en dat op een wijze als nooit tevoren. Het ligt achter ons, want het is een gebeuren in het verleden, dat gericht was en is op de wereld (Joh. 3,16). Als er staat ‘God is liefde’ (I Joh. 4,8.16) dan gaat eraan vooraf: ‘Al wie belijdt, dat Jezus de Zoon van God is - God blijft in hem en Hij in God’. Aan de woorden ‘God is liefde’, gaat persoonlijk geloof in Christus vooraf. ‘En wij hebben de liefde onderkend en geloofd, die God jegens ons heeft’ (15). Wij mogen het niet omdraaien en stellen ‘liefde is God’, want die tekst staat niet in de Bijbel. De God van de Bijbel is geducht, zowel in OT als óók in het NT. Wij hebben niet te maken met een naamloos God, want als wij de tekst ‘God is liefde’ nagaan dan is het duidelijk dat dit geldt vanuit het geloof in Christus, want ‘liefde is geen naam’.⁷ God kan aan zijn *eigen* volk ‘vreemd werk’ doen, zoals eens aan de Filistijnen en Gibeonieten (Jes. 28,21). Ook *Deuteronomium* 28,63 staat in de Bijbel: ‘Zoals de HERE er behagen in had om u wèl te doen en u talrijk te maken, zo zal de HERE er behagen in hebben om u te gronde te richten en te verdelgen; en gij zult weggerukt worden uit het land, dat gij in bezit gaat nemen’. In dat hoofdstuk gaat het over zegen of vloek.

⁷ Vgl. Friedrich Mildenberger, *Theologie für die Zeit*, Stuttgart 1969, S. 165.

Nooit hebben we, met uitzondering van het begin van de christelijke kerk, zozeer behoefte gehad aan een christologie die leidt tot de ware theologie als nu. Barth (1886-1968) had in Zwitserland en Duitsland niets te maken met een culturele samenleving, die zo divers, zo multicultureel is, als waarin wij ons nu, begin eenentwintigste eeuw, bevinden. Wij lijden geenszins aan xenofobie, want de Schrift houdt ons voor: 'Uw vriendelijkheid zij alle mensen bekend' (Fil.4,5) en één van de vruchten van de Geest behoort te zijn 'vriendelijkheid' (Ef. 5,22). Maar wij dienen wel onderscheid te maken vanwege de onderlinge grote verschillen in de godsdiensten.

De kerk in het Westen heeft niet meer de positie die ze eeuwenlang heeft ingenomen. Wij stellen reeds nu, dat er maar één theologisch grondbeginsel is en dat *wij* dat niet hebben ontdekt of uitgevonden, maar dat wij daarnaar dienen terug te keren, omdat het zó zich aandient, zoals dit in het NT al het geval is, en zonneklaar in het boek *Handelingen* en in het begin van de oude kerk en daarna. De scholastiek - in haar vele weten over God - heeft heel wat teweeggebracht aan goed, maar ook aan kwaad. Wij kunnen daarom het patroon van de middeleeuwen met haar scholastiek niet meer aanhouden, willen we in deze tijd nog iets wezenlijk te zeggen hebben.

Terwijl het schrikaan jagende paganisme met grote kracht in de Westerse wereld toeneemt, dienen we te wijzen op het enige buiten-bijbelse Godsbewijs; en dat is Jezus Christus.

Op constatering en raad van Goethe (1749-1832) hebben wij eigenlijk deze opdracht volvoerd: 'Alles Gescheite ist schon gedacht worden, man muss versuchen es noch einmal zu denken'. 'Al het verstandige is al eens bedacht, men moet proberen het nog eens te bedenken'.

Daarom ook maken wij in het vervolg zo min mogelijk gebruik van het persoonlijke voornaamwoord 'ik', maar kiezen, op aanraden van Blaise Pascal, voor 'wij'. Ik heb immers zo weinig van mezelf.

Moge gelden van deze toch wel eenzame studie: ‘Drukking van de melk brengt boter voort’ (Spr. 30,33).

Verder vragen wij begrip, daar er veel gesproken wordt over Jezus Christus, die waarachtig God en waarachtig mens is, zodat soms in de hitte van het betoog gezocht werd naar de keuze tussen een hoofd- of kleine letter. Een goed advies lijkt ons: ‘Laten wij wat speling geven aan de spelling’.

Graag citeren wij nog de woorden die de geleerde piëtist Friedrich Christoph Oetinger (1702-1782) worden toegeschreven: ‘Gott gebe mir die Kraft, Dinge zu ändern, die ich ändern kann; die Gelassenheit, Dinge hinzunehmen, die ich nicht ändern kann und die Weisheit, das eine von dem anderen zu unterscheiden’.⁸

⁸ Dit citaat schijnt niet voor te komen in het werk van Oetinger, zoals menig citaat met een verkeerde persoon wordt verbonden. Het wordt ook toegeschreven aan Franciscus van Assisi en aan de Amerikaanse theoloog Reinhold Niebuhr, wiens vader Gustav uit Duitsland kwam.

I - DE CULTURHISTORISCHE ACHTERGROND VAN DE STUDIE

In 1908 sprak Herman Bavinck, tijdens een Stone-lezing in Princeton, in New Jersey, USA: ‘Onze ganse maatschappij, gezin, arbeid, beroep, staat, wetgeving, zeden, gewoonten, kunsten, wetenschappen, alles is nog doortrokken van den christelijken geest’.⁹ Dat is nu honderdvijftien jaar geleden.

Deze uitspraak staat haaks op de belevingswereld en ervaringswerkelijkheid van ons, onze kinderen en kleinkinderen en dat in afnemende mate, want hoeveel is er sinds die tijd niet veranderd in de Westerse wereld? Hoe sterk is het autonome denken sinds Kant en het religieuze ervaringsgevoel, dat Nietzsche zag aankomen, niet doorgedrongen in het hoofd en hart van de westerse mens? De voorzichtige Bavinck heeft gelijk.

Maar nog voordat er zelfs sprake was van Kant en Nietzsche, schreef de filosoof en grote wetenschapper Gottfried Leibniz (1646-1716) al: ‘Finis saeculi novam rerum faciem aperuit’, ‘Het einde van de eeuw hebben de dingen een nieuw gezicht gegeven’.¹⁰ De ideeën van de Verlichting braken door, zodat in de beginjaren van de regering van Lodewijk XIV men nog dacht als Bossuet, die de basis legde voor het absolutisme en het droit divin van de vorst, maar een veertig jaar later denkt men als Voltaire, aldus Paul Hazard in zijn beroemde boek *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*. De historicus en essayist Hazard stelt dat ‘de crisisverschijnselen rond 1700 velerlei zijn’. Het innerlijk van de mens in Europa is veranderd, zodat hij anders is gaan denken en voelen. Hij verwijst naar Spinoza, Malebranche, Fontenelle, Locke, Leibniz, Bossuet, Fenelon en Pierre Bayle, dat zijn voor hem de belangrijkste

⁹ *Wijsbegeerte der Openbaring*. Stone-lezingen, gehouden te Princeton N.J. 1908, Kampen 1908, p. 215.

¹⁰ Citaat bij Paul Hazard, de laatste regel van zijn *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*.

figuren.¹¹ Als wij Spinoza's *Tractatus Theologico-Politicus*, zijn *theologisch-politieke verhandeling* (1670) lezen, worden we ons een geheel andere theologische kijk op de Bijbel gewaar dan de tijd eraan voorafgaand. Hier treffen wij bij Spinoza theologisch gezien een tekst aan die een nieuwe tijd aangeeft, waarin het denken van de autonome mens centraal komt te staan. De Verlichting kan gezien worden als de eeuw van de rede en het geloof in de vooruitgang. Ook Hazard heeft gelijk. De Verlichting is dan ook uit het leven niet meer weg te denken, want de mens is een denkend wezen of om met Pascal te spreken een 'roseau pensent', een denkend riet.

Nog bijna altijd gelden christendom en Verlichting als tegenstelling. Eén van de voormannen van de Aufklärung in Duitsland was Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), die onder theologen vooral bekend is geworden door het uitgeven van vrijzinnige theologische teksten van de overleden Hermann Samuel Reimarus (1694-1768). Onder de titel *Wolfenbütteler Fragmente* gaf Lessing deze uit. Albert Schweitzer geeft zijn bekende boek over die Leben-Jesu-Forschung, waarin hij begint bij Reimarus, dan ook uit onder de titel: *Von Reimarus zu Wrede* (1906).

Het is daarom goed, dat daar waar de wissel leidt tot een ander spoor, zich denkers vertonen die het autonome denken trachten te keren. Dikwijls zijn zij hun tijd vooruit. Eén van hen was de theoloog Martin Kähler. Aan wie we maar moeilijk voorbij kunnen gaan.

Zowel Martin Kähler (1835-1912), als ook Abraham Kuyper (1837-1920) durfden het op te nemen tegen het autonome denken van de Aufklärung, dat nu niet meer valt weg te denken, want zonder het te beseffen leven wij en bevinden wij ons, in het licht, de sfeer en het klimaat van de Verlichting. Daarom heeft zowel Kähler als Kuyper voor heel velen, die leven uit het autonome denken van de Verlichting, afgedaan. De modern denkende mens is in de Westerse cultuur met de opkomst van de autonomie der Verlichting in de moderne tijd centraal komen te staan in samenhang met het

¹¹ A.w. Préface.

individualisme. En de grote vraag is: is het autonome denken niet aan het doorslaan? Daaraan gekoppeld is de belangrijke vraag: wil de autonome mens wèl het goede? Die vraag dient bij het opkomen van Artificial Intelligence, kunstmatige intelligentie, gesteld te worden. Gaat het hier niet om: ‘Du glaubst zu schieben, und du wirst geschoben’? (*Faust*, 4117) Op de vraag aan Jezus, die werd ingeluid met de aanspraak ‘goede Meester’, antwoordde Jezus: ‘Niemand is goed dan God alleen’ (Marc. 10,18).¹²

Kuyper vindt tegenwoordig zijn aanhang niet meer in Holland, maar nog wèl ver daarbuiten, in het Westen en Oosten; in de VS en Canada en in Japan en Zuid-Korea. Maar niet dankzij Kuyper zijn wij tot deze studie gekomen, maar door het werk en de persoon van Kähler, de theoloog en bijbelwetenschapper, die hier in Europa zo goed als vergeten is, terwijl hij in de tijd van Adolf Harnack en Wilhelm Herrmann nog volop meetelde en dat zelfs als ebenbürtig, van gelijk niveau. Als eerste werd Kähler dan ook als tegenhanger van Harnack gevraagd naar Berlijn te komen om de gemoederen wat te stillen. Hij bedankte en later bewilligde Adolf Schlatter, nadat ook hij gevraagd was.

De eerste die op een keerpunt van zijn tijd staat, waarin hij verleden en toekomst in zijn denken met elkaar weet te verbinden en daarbij een nieuw geluid laat horen, wordt door zijn invloed nogal eens geduid als geniaal. De Duitse chirurg en schrijver Carl Ludwig Schleich (1859-1922) stelt: ‘Het meest karakteristieke van een genie is, dat hij zijn tijdgenoten en wie na hem komen een nieuwe wereldbeschouwing opdringt’.¹³ Een nieuwe wereldbeschouwing bij Kähler gaat te ver, maar een nieuw theologisch verantwoorde en onderbouwde zienswijze op zaken door de Verlichting aan de orde gesteld, is een feit. Bij Kähler is er, gezien de ernst waarmee hij de Verlichting pareerde, nieuw elan te vinden. De dogmageschiedenis

¹² Wij verwijzen hier graag naar Gerrit Manenschijn, *De mythe van de autonomie*, Kampen 1999, p. 152-171. Terecht besteedt Manenschijn veel aandacht aan Kant.

¹³ *De wonderen der ziel*. Met een woord vooraf van C.G. Jung, oorspr. titel: *Die Wunder der Seele*, Amsterdam, p. 146. *Genie en talent*, p. 146-156.

kan ons weerhouden op theologisch gebied in te dutten of niet te kunnen onderscheiden waarop het werkelijk aankomt en wat het gehalte van een theologisch werk is. Het kennen van een theoloog en diens werk waarin iemand zich verdiept en waarmee hij zijn denken verrijkt, is toch echt niet zo vreemd als het misschien lijkt. Wij hebben immers zo weinig van onszelf! Overigens: ‘Wer kann was Kluges, wer was Dummes denken, dass nicht die Vorwelt schon gedacht?’ (*Faust II*, 6809-6810).

Zo betuigde zelfs Abraham Kuyper eens aan J.H. Gunning jr. in zijn open brief ‘Bedoeld noch gezegd’: ‘Maar bovendien ben ik niet origineel; ik doe niets dan kopiëren. Wat ik op theologisch, kerkrechtelijk en staatkundig gebied beoog, is niets dan zuivere kopie te leveren van wat Calvijn en zijn school beoogde’.¹⁴ Het is daarom belangrijk en van betekenis om hier aan te vullen wat J.H. Gunning JHz. schreef in het weekblad *Pniël* over het boek van ds. W.F.A. Winckel *Leven en arbeid van dr. A. Kuyper* (1921). Hij schreef: ‘Dr. Kuyper is een groot man. Reden te over voor menige Hollander om hem te kleineren en in jaloerse venijnigheid zoveel mogelijk hem af te kammen. Wij *kunnen* geen mensen verdragen, die als Saul een hoofd boven de middelmaat uitkomen’. (...) ‘Men *leze* dit boek, dat ons Kuyper schetst als predikant, als stichter der Vrije Universiteit, als staatsman, als strijder voor sociale rechtvaardigheid en als reformator der kerk’.¹⁵ Uit dit citaat van Gunnings oudste zoon, die zielsveel van zijn vader hield, moge blijken, dat het tussen zijn vader aan het eind van diens leven en Kuyper weer goed is gekomen. Wij achten het zeker niet uitgesloten dat Käblers invloed op Gunning daarin indirect een rol heeft gespeeld. Jan Buskes merkt zelfs op: ‘Gunning las op zijn sterfbed de meditatie van dr. Kuyper!’¹⁶ Th. L. Haitjema schrijft dat in 1900

¹⁴ Citaat bij W.A. van Es, ‘Dr. Kuyper in zijn betekenis voor de wetenschap’, p. 17-47 in: *Gedenkboek Dr. A. Kuyper 1837 en 1937*, Kampen 1937, p. 20.

¹⁵ Wij vonden dit citaat in *Gedenkboek Dr. A. Kuyper. Ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuyper en de sprake die daarbij uit de pers voortkwam*, Amsterdam 1921, p. 310-311.

¹⁶ G. Puchinger, *Hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?* Delft 1969, p. 301.

Gunning duidelijk, open en eerlijk beleed, ‘dat hij vroeger de Doleantie verkeerd had beoordeeld, en niet gebogen was gegaan onder de schuld der Hervormde Kerk, die juist door de Doleantie ontdekt was, nl. dat zij niet trouw was geweest in de belijdenis van de Naam des Heren’.¹⁷

Hoe zijn wij cultureel in enkele decennia na de Tweede Wereldoorlog zó snel in een stroomversnelling gekomen? In 1975 verscheen van de filosoof Kees van Peursen (1920-1996) *Cultuur in stroomversnelling*. Op die kwestie gaan we in het kort in. De vraag naar gezag en recht laaide in de jaren zestig van de vorige eeuw steeds heftiger op in het Westen. Hing er boven Duitsland niet het gevoel van een collectieve schuld, die gepaard ging bij velen met een collectieve schaamte? Jonge Duitsers bekenden dat, toen ze rond de twintig waren, zij pas vernamen dat óók hun vaders hadden deelgenomen aan de verwoestende en nietsontziende oorlog. De schuldvraag naar de Tweede Wereldoorlog is toch eenvoudiger dan die van de Eerste, ondanks de eisen gesteld bij het Verdrag van Versailles en de rol van Georges Clemenceau (1841-1929) daarin. De politiek van de machtswellusteling Hitler, de Führer van de NSDAP, gaf al heel ras zijn misdadige aard aan. De Joden moesten het al snel ontgelden en ook zij die zich tegen Hitler verzetten. De gebiedsuitbreiding van Duitsland ging steeds meer voort. Hitler wist van geen inbinden en zo was er geen ontkomen meer aan.

De balans van de Tweede wereldoorlog maakte duidelijk dat er nog nooit een oorlog is geweest met zoveel te betreuren doden. Hoe moest de aankomende Duitse jeugd met dit alles leren leven? Hoe verder met de gehavende wereld in Oost- en West-Duitsland? Hoe verder met de gehavende wereld in Oost- en West-Europa? Hoe verder met het vrije Westen en het communisme, dat zich voltrok achter het ijzeren gordijn? In zijn beroemde Fultonspeech (5 maart 1946) sprak Winston Churchill over een ‘iron curtain’ dat dwars door Europa liep, van Stettin aan de Oostzee tot Triëst aan de

¹⁷ *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 2^e dr., Wageningen 1953, p. 78.

Adriatische Zee'. Hoe kwamen we ooit in het reine met wat zich had afgespeeld in de Tweede Wereldoorlog? Niets bracht de schuldvraag zo nabij als het verdwijnen van 6.000.000 joden in Europa. Hoe had die vernietiging ooit kunnen plaatsvinden? Midden jaren zestig verscheen van Jakob Presser het tweedelige werk *De ondergang*, dat veel stof deed opwaaien. Het duurde enige jaren voordat wij erachter kwamen dat wij Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog veel minder joods gezind waren geweest dan we ons voorhielden. Eerst konden we ons dankzij dit werk erop richten hoe de joodse raad had gehandeld, maar later werd ook duidelijk dat juist hier in Holland kon worden gesproken van wegstijgen.

Het vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau zou een aangrijpend teken worden, zodat men zelfs ging spreken over 'de theologie na Auschwitz' en van 'de theologie van de lijdende God'. Hoe was de positie van de kerk geweest tijdens de oorlog? Iemand vroeg na een lezing van Elie Wiesel (1928-2016), die twee vernietigingskampen had overleefd, of de Shoah het einde was van het jodendom, waarop een ander antwoordde: 'nee, maar het einde van het christendom'.¹⁸

Waarom waren we nog gebonden en wie dienden wij nog te gehoorzamen en te geloven? Zeker vond de wederopbouw plaats na de oorlog en sprak men over Duitsland zelfs van een Wirtschaftswunder, term voor het eerst gebruikt in *The Times* in 1950, maar de geslagen wond bleek in cultureel opzicht een diep opgelopen trauma te zijn. Er dient in de zestiger jaren gesproken te worden van het aanbreken van een nieuwe tijd. Dit is de tijd van de secularisatie, waarin het oude geloof wordt gevraagd: hoe weet u dat zo zeker? Het gaat daarbij niet om een randverschijnsel maar het raakt de kern, de vraag aangaande de Drie-enige God staat centraal. In 1963 verscheen er van de Engelse bisschop John A.T. Robinson *Hones tot God*, dat in vele talen uitkwam. Het liegt er niet om als wij lezen, dat 'de fundamenteelste categorieën van onze theologie op de helling moeten'. Wij moeten niet blijven bij 'Alleen Gott in

¹⁸ Dorethee Sölle, *Tegenwind. Herinneringen*, vert. van *Gegenwind. Erinnerungen*, Baarn 1995, p. 204.

der Höh sei Ehr’, maar volgens Robinson ons aansluiten bij Tillich die spreekt over ‘God als de grond van het zijn’. Tillich heeft al geschreven zijn *Die verlorene Dimension* (1962), waarin hij zegt dat de wij de dimensie diepte kwijt zijn.

In 1966 verschijnt van professor Jan Sperna Weiland (1925-2011) *Oriëntatie. Nieuwe wegen in de theologie*, waarin hij ingaat op de secularisatie en het veranderd wereldbeeld en vervolgens op de theologen Paul Tillich, Rudolf Bultmann, Dietrich Bonhoeffer, John A.T. Robinson, Paul van Buren, Carl Michalson, Gibson Winter, Harvey E. Cox en Dorothee Sölle. Het beeld dat hij schept van Bonhoeffer geeft te denken, zodat hij daarop ingaat in *Het einde van de religie. Verder op het spoor van Bonhoeffer* (1970) en daarna grijpt hij weer terug op zijn boek *Oriëntatie in Voortgezette oriëntatie. Nieuwe wegen in de theologie* (1971). De drie delen vormen min of meer een trilogie.

Dat er een nieuwe tijd was aangebroken besefte ook Angelo Guiseppe Roncalli, die eerst kardinaal en patriarch van Venetië was geweest en beter bekend is geworden als paus Johannes XXIII (1881-1963). Deze paus riep, eigener beweging, begin jaren zestig het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie bijeen, terwijl dat toen helemaal niet werd verwacht. Hij stelde voor om de zaken, die op de vergadering behandeld zouden worden, in het licht van de dag van heden te plaatsen en gebruikte daarvoor het Italiaanse woord ‘aggiornamento’.¹⁹ De grote samenkomst van kardinalen en genodigden uit heel de wereld zal bekend worden als het concilie van de vernieuwing. Johannes XXIII nodigde daarom niet enkel katholieken uit, maar ook oosters-orthodoxen en protestanten. Zo was bijvoorbeeld één van de genodigden de lutherse nieuwtestamenticus Oscar Cullmann en een andere de bekende gereformeerde dogmaticus Gerrit Cornelis Berkouwer. Van deze plechtige bijeenkomst in Rome deed Berkouwer verslag in zijn boek *Vaticaans Concilie en nieuwe Theologie* (1964). Dat verscheen dus

¹⁹ Zo verscheen van rk-zijde van T.M. Schoof, *Aggiornamento. De doorbraak van een nieuwe katholieke theologie*, Ingeleid door E. Schillebeeckx, Baarn 1968.

al voordat het concilie was afgelopen, want dat duurde van oktober 1962 tot eind 1965. De snelheid waarmee Berkouwer dikwijls reageerde op nieuwe boeken is verbluffend. In het Woord vooraf schrijft hij, dat het hem gaat om ‘enkele themata, die voor ons besef toch ook weer het geheel raken en in ieder geval voor het verstaan van het concilie en daarmee van de Rooms-Katholieke Kerk in onze tijd van centrale betekenis zijn’. Het christelijke religieuze klimaat verandert in de zestiger jaren en valt niet meer weg te denken in de westerse cultuurgeschiedenis. Dit decennium is zo bepalend geweest voor de voortgang van de tijd in zowel de kerk als in de samenleving.

In het Westen begon gelijktijdig de welvaart toe te nemen en dat was merkbaar aan de koelkast, de televisie en de eigen auto die hun intrede deden. De vrije zaterdag werd in toenemende mate schering en inslag. Maar ook viel in die tijd van de koude oorlog de Cubacrisis (1962), die de spanning tot een hoogtepunt deed oplopen, zodat er niet ten onrechte gevreesd werd voor een op handen zijnde derde wereldoorlog. Een herademing viel waar te nemen, toen Russische oorlogsschepen richting Cuba opstoomden en op een gegeven moment toch terugkeerden. ‘De hemel zij dank’, was alom het gevoelen. De wereld scheen eveneens in wanorde en grote onzekerheid, toen in november 1963 de president van de Democratische Partij van Amerika, John Fitzgerald Kennedy, in Dallas, in Texas, op zesenvertigjarige leeftijd werd vermoord. Nog steeds is de achtergrond van dit gebeuren onzeker.

Het was de tijd waarin gevraagd werd naar recht en gezag in horizontaal en verticaal opzicht. Ook moest worden gezocht de tegenstelling tussen arm en rijk de wereld uit te helpen, mogelijkheden en onmogelijkheden met het oog op de toekomst daarover zou het vooral gaan in dit decennium en ook daarna. De jeugd aan de universiteiten speelde daarin, zoals altijd, een belangrijke rol. Daarom wijzen we eerst op de enorm grote betekenis van de in een rijk joods gezin geboren Herbert Marcuse (1898-1979), die, toen Hitler aan de macht was gekomen, de wijk